

Bárd Károly

Elítélve és feloldozva

Gondolatok a frankfurti Auschwitz-perről

I.

Lehet-e hitelesen beszélni Auschwitzról? Tény, hogy megkísérelték, túlélők és „kívülállók” egyaránt.¹ Mert beszélni kell: „csak ha találunk szavakat, akkor lesz haszna a megemlékezésnek, csak így tehetjük Auschwitz átkát áldássá.” Ezt üzenté Walter Homolka rabbi az Auschwitzba látogató keresztény, muzulmán és zsidó diákok csoportjának.² Igen, Auschwitzról beszélni kell, mert hívják bár pokolnak, a táborban gyilkolókat pedig démonoknak, Auschwitz valóság volt. Német koncentrációs tábor Európában a 20. század közepén.³ De hogy a szavak igazak-e, nos efelett lehetnek kétségeink: „Most látjuk először, hogy a nyelv képtelen a szégyen leírására” – erre jutott „az auschwitz-i tettesek és áldozatok lexikonját” összeállító Ernst Klee a munka lezárásakor.⁴ De nem csak a nyelv bénult. A Harmadik Birodalom és benne Auschwitz „ellen-szegül mindenféle értelmezési rendszernek, amely-lyel a történetfilozófia- és tudomány az emberiség útját mindezidáig magyarázta.” Ha a Hitler-jelen-ségben volt egyáltalán valami logika, úgy az az ösz-szeomlása volt. Az „ezeréves birodalom” bukása tette nyilvánvalóvá történelmi ésszerűtlenségét, és mint tény illeszkedett így a szokásos értelmezési sé-mába.”⁵

De ha a nyelv ennyire esetlen, ha a történettudo-mány ilyenire tehetetlen, mi az esélye az igazság-szolgáltatásnak, amely lényege szerint valóságot re-dukáló eljárás? Mert a „büntetőper az élet drámáját paragrafusok megsértésévé absztrahálja”.⁶ Ha pedig a felfogható realitást is egyszerűsíti (és ezzel torzít-ja), miképp tudja rekonstruálni azt, amit a nyelv képtelen hitelesen visszaadni, és aminek megraga-dására a történettudomány hagyományos eszköztá-ra alkalmatlan? Márpedig az igazságtételi perekben a kontextus, a történelmi keret, a társadalom-poli-tikai környezet vizsgálata elkerülhetetlen. A kon-textus emeli ugyanis a „köztörvényes” büntettet a nemzetek közösségét támadó *crimina* körébe. Ettől lesz a gyilkos *hostis generis humani*, akit időkorlát nél-kül bárki, bárhol megbüntethet.”⁷ Ám van igazság

abban is, hogy a történelmi tények vizsgálata és rö-g-zítése veszélyeztetheti a büntető igazságszolgálda-tást alapvető funkciójának teljesítésében: a szemé-lyes felelősség megállapításában, és az ahhoz igazodó, arányos büntetés kimérésében.⁸ A kockázatot azonban vállalni kell. Mert a népirtás nem azonos a több emberen elkövetett emberöléssel. De tény, hogy az igazságszolgáltatás alapvető feladata és a kontextus vizsgálata közti feszültség jelen volt va-lamennyi nevezetes igazságtételi perben. A kivétel talán a háborús főbűnösök pere Nürnbergben: itt maga a kontextus volt a „központi büntett”, amelyre a többi vádpontot ráfűzték. A londoni kartában fel-sorolt bűncselekmények közül a támadó háború ter-vezése, előkészítése, kezdeményezése és az ezekre való szövetkezés (*conspiracy*)⁹ volt az „ősbűn.” Ezt jelölték a „béke elleni büntett” fogalmával, ez volt a nürnbergi törvényszék szerint a „bűnök bűne”, amelyben minden gonosztett összesűrűsödik.¹⁰ A kartában szereplő többi deliktum (a háborús és az emberiség elleni büntettek, valamint a kriminális szervezetben való tagság) az „ok-okozat logikájával kapcsolódott a béke elleni büntetthez.”¹¹

II.

Az Eichmann-perben már ütköztek a büntető eljá-rás funkciójáról vallott felfogások. Az ügyész *Gideon Hausner* a pert „mindent felölelő eposzként”¹² vizi-onálta; rendeltetését abban látta, hogy bemutassa, hová vezet az antiszemitizmus, továbbá hogy képet adjon az európai zsidóság kiirtásáról és igazolja annak egyedülálló természetét.¹³ Ezzel szemben a tárgyalást vezető *Landau* főbíró nem ment volna túl a büntetőper alapvető funkcióján. Úgy vélte, neki a vádlott büntetőjogi felelősségéről kell döntést hoznia, és nem hagyhatja el a számára kijelölt terepet. Elismerte, hogy a per számos nyugtalanító kér-dést vet fel, és érthető az igény, hogy ezekre válasz-t kapjunk. Ám e kérdések feszegetésére és megvála-szolására nincs felhatalmazása, ezt másoknak kell meghagynia.¹⁴

Az 1963-ban indult frankfurti Auschwitz-perben is szembe került egymással a vád és a bíróság álláspontja az „igazságtételi perek” rendeltetéséről, arról, hogy az eljárásban mire terjedjen ki a bizonyítási eljárás. Az hogy a frankfurti per „Auschwitz-perként” vonult be a történelembe, annak köszönhető, hogy Fritz Bauer hesseni főügyész kezdeményezésére az országban elszórtan, két-három auschwitzi hóhér ellen folyó nyomozásokat egyesítették, és ügyüket egy eljárásban bírálták el. Így lett a frankfurti a német igazságszolgáltatás húsz vádlottas „monstre pere”, hétszáz oldalas vádirattal, amelyet az ügyészség 254 tanú vallomására alapozott, és közel kétszáz tárgyalási nappal.

Bauer, aki beosztottait a háttérből irányította – egykori politikai üldözöttként az emigrációból tért vissza, zsidó volt, a védők ezért tiltakoztak volna, ha személyesen képviseli a vádat –, úgy gondolta, hogy a pernek szocio-pedagógiai funkciója is van. Be kell mutatnia a nemzeti szocialista terrorállam, a megsemmisítő gépezet működését és az auschwitzi népiértés hátterét. Meg kell világítania, hogy honnan ered és hová vezet a németek alattvalói mentalitása, a mindenkor hatalomnak való vak engedelmesség.¹⁵ Bauer a pert tandrámának szánta: személyesen választotta a helyszínt, kellő méretű színpaddal és tágas nézőtérrel.¹⁶ Történész szakértőknek adott megbízást, akik megállapításait az akkori legfejlettebb technikai eszközökkel, hatalmas vetítővászonon mutatták be.¹⁷ Amikor a Suhrkamp kiadótól azzal keresték meg, hogy a peranyag részeit egy készülő színműhöz felhasználhassák, Bauer örömmel tett eleget a kérésnek. (A „tervezett” darab, Peter Weiss *A vizsgálat* című oratóriumának ősbemutatójára két hónappal az ítélethirdetés után került sor, egy időben tizennégy kelet- és nyugatnémet színpadon.¹⁸) Hofmeyer bíró az ítélet szóbeli indokolásakor utasította el Bauer elképzelését a per rendeltetéséről. „Várható volt – mondta –, hogy a pert megkísérlik majd felhasználni arra, hogy bemutassa a holokauszthoz vezető utat, megvilágítsa az első világháborút követő politikai átalakulást, amely a katasztrófába torkollott. De nem engedünk a kísértésnek, és nem tévedünk olyan területre, amelyet a jog elzár előlünk. [...] A bíróság kizárólagos feladata, hogy ítéletet mondjon a vádlottak felett, és nem követhet semmilyen egyéb célt.”¹⁹

Landau álláspontja, akárcsak Hofmeyer ragaszkodása a büntetőper „konzervatív”²⁰ felfogásához, érthető. Elvégre a bíró dolga a bizonyítékok alapján annak eldöntése, hogy a vádlott konkrét cselekménye ütközik-e a büntetőtörvénykönyv valamely rendelkezésébe. Eichmann a náci és a náciakkal kollabo-

„Hier meldet sich Amerika!” Kaufhof
(Frankfurt, 1957)

rálók megbüntetéséről szóló törvény alapján felelt – egyebek közt – „a zsidó nép ellen elkövetett bűntettért”, amelynek tényállása egyezett az 1948. évi genocídium-egyezményben írt deliktuméval.²¹ Így a kontextuális elemek vizsgálatát Landau bíró nem kerülhette el, de úgy látta: feladata abban áll, hogy a zsidó nép kiirtásának célzatával elkövetett bűntettek közül lokalizálja azokat, amelyek közvetlenül Eichmann személyéhez voltak köthetők, és ehhez tartotta is magát. Mert a bíróságnak tekintélyt – olvashatjuk az ítéletben – éppen az ad, hogy nem lépi át a jog vonta határokat.²²

A frankfurti bíróság a cselekmények idején hatályban volt 1871. évi büntetőtörvénykönyv alapján ítélkezett; a 19. század utolsó harmadának törvényhozói nem számoltak azzal, hogy lesz idő, amikor az üzemszerű, munkamegosztáson alapuló gyilkolás lesz a norma. Hofmeyer bírónak tehát olyan törvényt kellett alkalmaznia, amely abból indult ki, hogy a büntettes a jogkövető többség normáival szembeszegülő deviáns, akinek tette autonóm döntésen alapuló, izolált aktus. Ennek megfelelően csak a konkrét cselekményt igazoló tények tartoznak az ügyre (ezeket jelölik a büntetőeljárás-jogi tankönyvekben és az ítéletekben releváns tényekként), és a bizonyítás kizárólag ezekre szorítkozhat.

A per funkciójáról vallott felfogásukból adódóan a jeruzsálemi és a frankfurti vádlók számára másodlagos volt a vádlottak személye. Hausner ugyan azzal nyitotta vádbeszédét, hogy hatmillió vádlót képvisel Eichmannal szemben, akik már nem hallathatják hangjukat, de éppen ezzel tette egyértelművé, hogy a per a világnak szól, valamennyi zsidó szenvedéséről, és nem annyira arról, hogy Eichmann maga mit tett. Bauer számára az Auschwitz-

Frankfurt, 1960-as évek

per vádlottjai végképp érdektelenek voltak. Esetükben ugyanis értelmetlen bármiféle büntetési célról beszélni, még a megtorlásról is. Hisz miképp egyenlíthetné ki a földi büntetés az auschwitzzi népiirtást.²³ Csak a tanulság, amit a publikum a jövőre nézve levon, az számít. A tandróma váltott szereposztással is eljátszható, bármelyik vádlott bármikor kicserélhető egy másikra. A bírák szemében viszont mind Jeruzsálemben, mind Frankfurtban kizárólag a törvényben pontosan körülírt magatartás és annak tanúsítója képezte a per tárgyát. Hofmeyer szemléletesen fogalmazott: „Ez a per »Auschwitz-per« néven híresült el [...], ami viszont a bíróságot illeti, ez a Mulka és társai ellen folytatott eljárás”.²⁴

III.

De Landau és Hofmeyer nem csak azért kívánták a bizonyítást a „törvényi tényállás” vonta keretek között tartani, mert a büntetőper funkcióját illetően „konzervatív” állásponton voltak. Landau, az izraeli legfelső bíróság tagja tudta, hogy nem véletlenül jelölték ki az Eichmann-per bírójává. Ha máshonnan nem, hát onnan, hogy ehhez módosítani kellett a bíróságokról szóló jogszabályt. Az Eichmann-ügyre a törvény szerint a jeruzsálemi kerületi bíróságnak volt hatásköre, és e bíróság elnöke volt jogosult a tárgyalást vezető bíró kijelölésére. A kerületi bíróságot pedig az a Benjamin Halevi vezette, aki a Kasztner nevében indított rágalmozási pert 1953-ban azzal zárta, hogy Kasztner, mivel tárgyalta Eichmannal, „eladta lelkét az ördögnek”.²⁵ Így lett az ügyben a vádló Kasztnerből – és vele együtt a zsidó tanácsok tagjaiból – vádlott. Várható volt, hogy Halevi önmagát nevezné ki az Eichmann-ügy bírójává,

és az is, hogy a per során szóba hozná a zsidó kollaboráció kérdését. Ezt elkerülendő módosították a törvényt úgy, hogy a nációkkal és a velük együttműködőkkel szembeni eljárásokban a legfelső bíróságnak a kerületi bíróságra kihelyezett bírója látja el a tanácsvezetői tisztelet.²⁶ Így lett Landau, aki már egy korábbi perben²⁷ is józanul és visszafogottan ítélte meg azt a rettenetes erkölcsi dilemmát, amellyel a zsidó funkcionáriusok szembesültek, az Eichmann-ügy elnöklő bírója. Azt nem tudta megakadályozni, hogy a zsidó tanácsok szerepe ne kerüljön szóba,²⁸ de mindent megtett azért, hogy a bizonyítás ne terjedjen túl az Eichmann személyéhez közvetlenül köthető történéseken.²⁹ A tárgyalást végig a perrend szabályainak szigorú megtartásával vezette, visszafogottan, ahogy tette volna bármely más büntetőügyben.³⁰

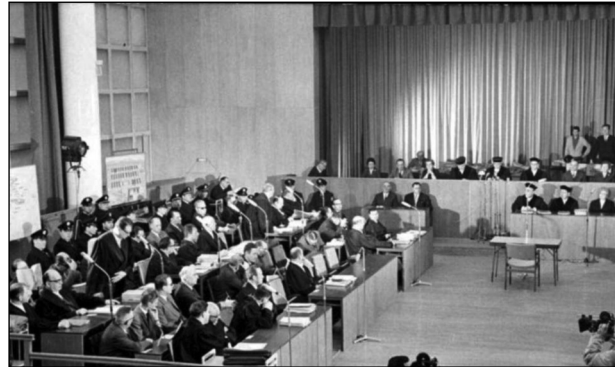
Frankfurtban Hofmeyer bíró is szűkre vonta a releváns tények körét. „Bármilyen is a háttere, ez egy normál büntetőper – nyilatkozta. – A bíróság pedig csak azt vizsgálhatja, hogy a vádlott terhére rótt konkrét büntetett alanyi és tárgyi oldalához tartozó ismérvek megvalósultak-e.”³¹ Szíve szerint ezért a vádlottak ügyeit elkülönítette volna, és azokat több párhuzamos eljárásban bírálhatta volna el. Kétségtelen, hogy az egy-vádlottas tárgyalások még inkább elfedték volna az auschwitzzi népiirtás természetét: azt, hogy ami a táborban történt, nem „közönséges” emberölések sorozata volt, hanem hullák üzemszerű, munkamegosztáson alapuló tömeges előállítás, az Endlösung beteljesítése. Hogy ez ne így tűnjék fel, személyes érdeke is lehetett Hofmeyernek, mint ahogy mindazoknak, akik a helyszíntől távol, irodájukban vettek részt abban a folyamatban, amelynek utolsó állomása volt Auschwitz. „Hol vannak az urak, az igazi bűnösök, akik íróasztaluk mögött ültek és telefonáltak?” – fakadt ki a per egyik vádlottja nem minden alap nélkül.³² Ezeknek az „uraknak” állt érdekében a történések parcellázása. „Voltak az igazságügyi apparátusban befolyásos személyek – emlékezett az ügy vizsgálóbírója –, akik megkíséreltek rávenni, hogy az Auschwitz-komplexumot sok kis eljárásra bontsam szét.”³³ Hofmeyerről, akinek tárgyilagos, de az áldozatok iránti empátiától sem mentes tárgyalásvezetését méltatták a per résztvevői,³⁴ és utóbb az elemzői, később kiderült, hogy maga is egyike az „íróasztal-tetteseknek”. Az tudott volt, hogy a nemzeti szocialista rezsim alatt is ítélkezett, de csak a közelmúltban derült ki, hogy olyan esetekben is elrendelte a kényszersterilizációt, amikor erre még a szegyenletes, „Az öröklött betegségben szenvedő utódok megelőzéséről” szóló, 1933-ban hozott törvény sem kötelezte.³⁵

Fritz Bauer éppen a tábor valós jellegét, a halálgyárat kívánta felmutatni, ezért kezdeményezte az országban szétszórta, egy-két auschwitzi gyanúsítottal szemben folyamatban lévő ügyek egyesítését. A vádlottak kiválasztásánál a terhelő bizonyítékok súlya mellett szempont volt az is, hogy a per keresztmetszetét adja a haláltábornak: képviselve legyen minden egység, mutassa be a per az egyes hatásköröket, és azt az összehangolt munkamódszert, ahogy a népirtásba torkolló folyamatot egyik fázisból a következőbe juttatták.³⁶ Az indítványnak a szövetségi legfelső bíróság helyt adott és – Bauer javaslatát elfogadva – a frankfurti tartományi bíróság jelölte ki az eljárás lefolytatására.³⁷

IV.

Frankfurtban a vád nem népirtás, és nem háborús bűntett volt, hanem gyilkosság, ahogy azt a 19. század végére visszanyúló német büntetőtörvénykönyvben megfogalmazták.³⁸ A gyilkos a társadalom konszenzusán alapuló „ne ölj” tilalmát szegi meg. A norma – ebbe sűrűsödik a társadalom kollektív tudata, a közös meggyőződések és érzések³⁹ – a más életének kioltásától való tartózkodás. Durkheim írja, hogy a büntett e közös tudat elleni támadás; nyugtalanságot vált ki, mert arra figyelmeztet, hogy a kollektív meggyőződést és érzést nem mindenki osztja. A büntetés ezért a jogkövető többséget hivatott megnyugtatni, hogy a büntett csak anomália: a norma tisztéletének egyetemességét nem érinti. De mi volt a norma a náci Németországban, és mi volt ehhez képest az „anomália”? „Hallottam zsíros, vérszomjas üvöltésüket a gyűléseken” – mondja Remarque regényének szereplője. – Az már nem egy párt volt, az maga Németország volt.”⁴⁰ A modern társadalmakban a büntetőjogi igényt az állam érvényesíti. A képlet tiszta: az egyik oldalon az elkövető, aki jogsértésével elszigeteli magát az államtól és a társadalomtól, a másikon pedig az ítélkező állam.⁴¹ De mit kezdjen a büntetőjog az olyan forogatókönyvvel, amelyben az állam maga a felbujtó, a bűnrész?

A németiség „közös tudata” – maradjunk *Durkheim* terminusainál –, a „kollektív hitek és érzések” nem változtak a hitleri birodalom összeomlása után. 1949-ben újnáci párt alakul Sozialistische Reichspartei néven.⁴² Amikor a buchenwaldi láger parancsnokának adjunktusát, Hans Schmidtet az amerikai hadbíróság halálra ítéli, a Fehér Házba 600.000 német által aláírt beadványt juttatnak el. A tiltakozók kegyelmet követelnek Schmidtnek, akit minden, a táborban elkövetett gyilkosságért szemé-

A per
(Frankfurt, Gallus Haus, 1963)

lyes felelősség terhelt. Néhány héttel a kivégzés előtt négyezren tüntetnek mellette Landsbergben, az ítélet végrehajtásának helyszínén. Temetésén ötezen vesznek részt, köztük egykori SS-bajtársai. Csak a nagyfokú rendőri készültség gátolja meg, hogy a gyászünnepe az újnáci párt propaganda rendezvényévé alakuljon.⁴³ Hans Globke, a zsidókat sújtó törvények egyik kidolgozója Adenauer kabinetjében államtitkári kinevezést kap 1953-ban, és a tisztséget tíz éven át tölti be. A náci párt közép- és felsővezetői, akik koruknál fogva nem vállalnak hivatal, csaknem kivétel nélkül nyugdíjellátásban részesülnek. Aki már nem él, azután özvegye kapja a juttatást. Heydrich, a „prágai hóhér” hátramaradt házastársa sikeresen perelt: 1959-ben a bíróság tábornoki özvegyi nyugdíját állapít meg részére „a harcban elesett férje” után.⁴⁴ Jól járt a hírhedt Volkgaricht hírhedt elnökének, a vérbíró Roland Freislernek az özvegye is. Freisler még halálra ítélte a Hitler elleni merénylet résztvevőit, majd egy nappal az után, hogy az utolsó összeesküvőt kivégezték, stílusosan, büntetteinek helyszíne, a népbíróság épülete elleni bombatámadás során pusztult el. Felesége özvegyi nyugdíja mellé 1974-ben jelentős havi juttatást kap a háború áldozatainak ellátásáról szóló törvény alapján. A hivatal indokolása: ha Freisler életben marad, jelentős bevételhez jutna, mert képzettsége szerint minden bizonnyal ügyvédként vagy főtisztviselőként keresné kenyerét.⁴⁵

És ha már Freisler: amikor Remarque haláltábornok játszódó regényét (*Der Funke Leben*) egy svájci céggel kívánta megjelentetni – német kiadóval kezdetben meg sem próbálkozott –, a kézirat leszállítása után a kiadó elállt a szerződéstől. Attól tartottak, hogy nemcsak Remarque regényét, de minden terméküket bojkottálni fogják a német piacon. A könyv végül mégis megjelenhetett Németországban 1952-ben, de az ajánlás nélkül. Az író

Utcakép a „Wirtschaftswunder” idejéből

ugyanis húga, Elfriede Scholz emlékének ajánlotta a regényt – ez a spanyol, francia vagy az olasz kiadásban egyaránt szerepelt.⁴⁶ Elfriede Scholzt a „Weisse Rose” ellenállócsoport tagjaként Freisler vérbíró a német haderő bomlasztása és az ellenség támogatása miatt ítélte lefejezésre. Scholz rehabilitálását nem kapkodták el: 1998-ban, negyedszázaddal azután, hogy Freisler özvegye megkapta a háborús áldozatok utáni járulékot, nos, ekkor nyilvánították férje ítéletét semmisnek.⁴⁷

A frankfurti per idején már feloszlatták az újnáci pártot. Tömegdemonstráció sem volt a vádlottak mellett. Nyilvánosan, a tárgyalóteremben már nem lehetett nemzetközi zsidó-összeesküvést emlegetni. Az ügyvédek csak „bizonyos külföldi” vagy „államok feletti körökre” utalgattak, amelyek a „karakatper” hátterében állnak.⁴⁸ Henry Ormond – aki mellékvádlóként⁴⁹ az áldozatok egy csoportját képviselte – sem beszélt nyíltan nácikról-újnácikról, csak „bizonyos körökről”, amelyek gyűlöletes támadásainak kedvelt céltáblája volt Fritz Bauer, a vádhatóság vezetője.⁵⁰ Ugyancsak kódolt nyelven üzentek az ügyvédek a bírának: ne legyenek figyelemmel arra, hogy „külföldön vagy bárhol rólunk mit gondolnak”.⁵¹ Ezzel jelezték, hogy a németek nem akarják a pert, és a vádlottak, mint korábban, most is érezhették a közönség szolidaritását. Mikor a szadista Bogertől (ő volt az, aki különleges kínzóeszközt eszelt ki a foglyok vallatására) a rendőrségi hivatalnok telefonon az iránt érdeklődött, hogy ugye ő az „auschwitz Boger”, akkor nem a küszöbön álló büntetőeljárás feletti szorongás fogta el, hanem a büszkeség és az elégedettség: „Mindenkinek tudta, ki vagyok – mondta –, de igazolódtam, hogy mi, németek összetartunk, senki sem »árult el«.”⁵² Vádlott-társai között akadt, akit háborús bűnös-

ként ítél el szovjet, illetve lengyel bíróság. Voltak, akiket az igazoló tanácsok – ezek feladata volt a közelet megtisztítása a súlyosan kompromittált nemzeti szocialistáktól – SS-múltjuk miatt rövidebb-hosszabb időre internáltak. Feltételezhetjük, hogy környezetük tisztában volt a vádlottak múltjával, de legalábbis sejtett valamit. Ám hagyták, hogy éljék életüket, és ők sikeresen beilleszkedtek. Többségük inkább az alsó-középosztályhoz tartozott, de így is viszonylag tisztességes polgári egzisztenciát teremtett magának a háború után mérnökként, vendéglősként, vagy betegápolóként. Az orvosok és a fogorvosok folytatták praxisukat; volt közöttük kereskedelmi alkalmazott, főpénztáros és könyvelő. A német átlagtól talán csak az különböztette meg őket, hogy több volt bennük Hitlerből: a húsz vádlott fele Németország 1937-es határain kívül született,⁵³ többen közülük hosszabb-rövidebb ideig munkanélküliek voltak, mert a felkészültséget és kitartást igénylő munkakörökben használhatatlannak bizonyultak. Neveltetésük is megfelelt a háború előtti német mintának: többségük befejezte tanulmányait, és valamennyien keresztény szellemben nőttek fel. Egyikük, a szadista kárpó Bednarek, miután agyonvert egy foglyot, nyomban visszavonult körletébe és térdre ereszkedve imádkozott. Mikor végzett, visszatért és egy másik foglyot kínzott meg.⁵⁴

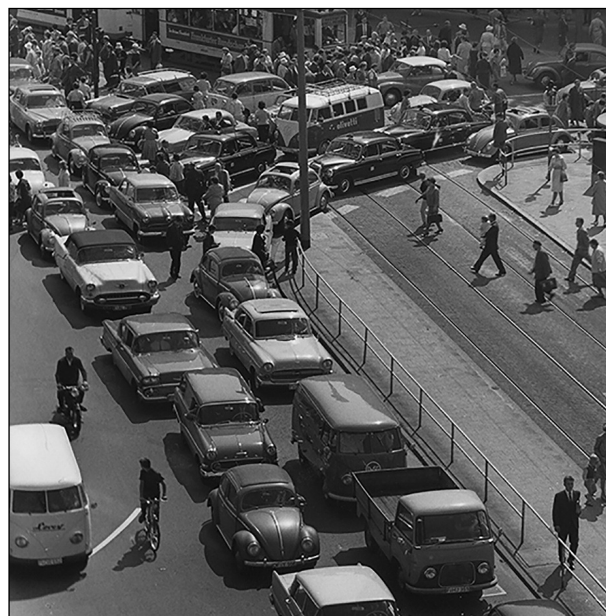
A tárgyalást övező hangulat, a külsőségek nem azt sugallták, hogy tömeggyilkosok ellen folyik a per. A szünetekben nem volt könnyű megállapítani, hogy ki a szereplő, és ki a néző. A vádlottak, a védők és a közönség egymás mellett kortyolgatták kávéjukat a büfében, a ruhatárban is együtt várták ki a sorukat. Itt nem volt üvegkalitka, örök voltak, ők barátságosan köszöntötték a tárgyalásra érkező vádlottakat.⁵⁵ Merthogy többségük szabadlábon védekezett. Kezdetben mindösszesen kilencen várták a tárgyalást letartóztatásban.⁵⁶ Igaz, kishalak voltak, nemcsak a civil életben, de a náci hierarchiában is.⁵⁷ A legmagasabb rangú, Richard Baer lágerparancsnok – az ő rendfokozata a Wehrmacht őrnagyának felelt meg – még a tárgyalás előtt meghalt.⁵⁸ Így lett adjutánsából, a századosnak megfelelő SS Hauptsturmführer rangot viselő Robert Mulkából az elsőrendű vádlott. (A nagyhalakat – Hermann Krumeit és Otto Hunschet, Eichmann közvetlen munkatársait ugyanabban az időben, ugyanabban a teremben egy másik perben vonták felelősségre.⁵⁹) A „kishalak” igazságtalanságként élték meg, hogy ők ülnek a vádlottak padján, és ennek a per során hangot is adtak. A szadista Kaduk egyenesen áldozatnak tüntette fel magát: „most mi visszük el a balhét mindenért, mert min-

dig a sorban legutolsót harapja meg a kutya” – mondta.⁶⁰ Panaszának volt némi alapja és ez – legalábbis kezdetben – kihatott a pert övező légkörre. A közönség is úgy érezte: nem azokat citálták a bíróság elé, akik erre leginkább rászolgáltak – és hogy a szakadék a vádlottak és közöttük nem is olyan mély.

V.

A büntetés elsődleges címzettje – így gondolta Durkheim – a jogkövető többség. A büntetett, valamint azok, akik a példáját követni hajlamosak, és ezért elrettentendők, csak másodlagos célpontok. (És Durkheim megállapítása ma is áll: az elkövető megjavítására tett erőfeszítések és az általános elrettentés hatékonysága igencsak mérsékelt.)⁶¹ De kik voltak a „becsületes emberek” a harmadik birodalomban, akiknek „kollektív hitét” a büntett elbizonytalanította, akiknek „közös érzelmeit” a büntett felkavarta? Mi volt az a kollektív tudat, amelyre a büntetett támadt abban a Németországban, ahol a többség támogatta a zsidók jogfosztását, és elűzését? „A náci nem a Marsról pottyantak ide, hogy megerőszakolják Németországot. Ezt legfeljebb az gondolhatja, aki 1933 előtt elment innen” – mondja Remarque regényének hőse.⁶² Steinmeier államelnök 2018-ban, Fritz Bauer halálának 50. évfordulóján, hogy mindenki értse, lefordította a metaforát: „A náciizmus [...] a német nép mozgalma volt. Volt a vezér, mert volt egy nép, amely azt akarta, hogy vezessék.”⁶³ Kilenccmillióan voltak tagjai a Nemzetiszocialista Munkáspártnak, az 1933. évi felhatalmazási törvény után akkora volt a roham, hogy a tagfelvételt négy évre fel kellett függeszteni.⁶⁴

A büntetőjog reagáló jogág: múltbeli eseményt rekonstruál, és a történet idején érvényes kritériumokra vetítve ítél. (Az más kérdés, hogy hatása csak a jelenre és a jövőre lehet. Ami megtörtént, az megtörtént.) Ez legtisztábban a közismert *nullum crimen sine lege* elvében jelenik meg: mindenki csak azért tehető felelőssé, amit *akkor*, az elkövetés idején a jog büntetni rendelt.⁶⁵ Ám a bírónak nem csak az akkor hatályos jogot kell megállapítania. Azt is rekonstruálnia kell, hogy *akkor* mit tudott az elkövető, mit kellett tudnia, mérlegelnie, mit érzett, és milderre figyelemmel: mi volt tőle *akkor elvárható*. Az elkövetéskori helyzetre orientált büntetőjogi szemléletmód szélsőséges, csaknem abszurd példája a 93 éves, a tárgyalóterembe tolokocsiban érkező egykori SS-őr esete. Mivel a büntetett elkövetésekor tizenhét éves volt, ügyét a hamburgi bíróság fi-

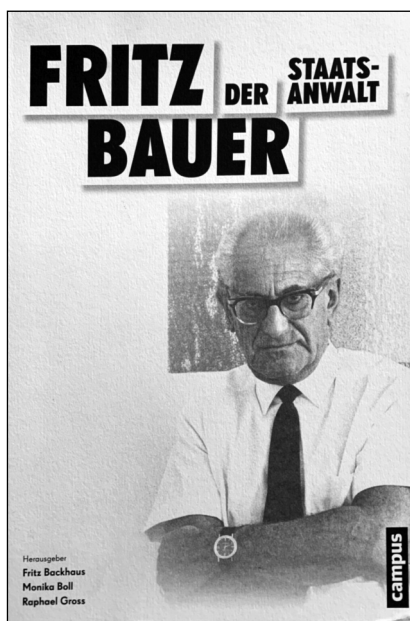

Forgalmi dugó a frankfurti Hauptwachén (1960)

atalkorúak tanácsa tárgyalta 2020-ban, és büntetésül két év felfüggesztett szabadságvesztésre ítélte. Bűnismétlés esetén – erre, lássuk be, kicsinyke az esély – a büntetést a fiatalok börtönében kell letöltenie.⁶⁶

A frankfurti bíróságnak tehát, visszatekintve, azt kellett megállapítania, hogy a kilencmillió náci párttag, a sok-sok millió szimpatizáns és „Mitläufer”, opportunisták „társutas” Németországában ki támadta a „kollektív tudatot”, röviden: ki volt a deviáns? Vele, az anomália okozójával szemben léphet fel a közösség által ráruházott büntetőhatalommal a társadalmi kohézió megőrzése végett a „közös tudat szerve”, az állam. Esetünkben a náci állam, amely a zsidók jogfosztását meghirdette.

Retrospektíve a „deviánsok” egyik csoportját azok teheték ki, akik a zsidók szervezett jogfosztásában, elűzésében, megsemmisítésében semmilyen szerepet nem vállaltak. Ők nem tartoztak még azok közé sem, akik csupán „úsztak az árral.”⁶⁷ Nyilván abszurd lett volna, ha őket az újonnan létrejött Szövetségi Köztársaságban felelősségre vonják, mert nem osztották a harmadik birodalomban uralkodó „kollektív meggyőződéseket és érzéseket”. Erre egyébként a hitleri rezsim büntetőjoga alapján sem lett volna mód. Az „elvonulásnak” igenis lehetett szankciója – hivatalvesztés, elbocsátás foglalkozástól eltiltás –, de törvényileg nem tették kötelezővé a tömeghisztériában való részvételt. A magánéletbe történő visszavonulást a büntetőjog eszközével nem üldözték.⁶⁸ Erre szükség sem volt,

Fritz Bauer, az ügyész. Nemzetiszocialista bűntettek a bíróság előtt. Az Auschwitz-per ötvenedik évfordulóján a frankfurti zsidó múzeum és a Fritz Bauer Institut közös kiállításához kapcsolódó, 2014-ben megjelent tanulmánykötet

mert fájdalmasan kevesen tartották magukat az „*etiam si omnes, ego non*” erkölcsi maximájához.⁶⁹ A világsajtót bejárta a Horst Wessel oktató-hadihajó vízrebocsátásakor készült fotó – az eseményre 1936. június 13-án került sor Hitler jelenlétében. A képen egyetlen ember teszi keresztbe karját, arcán megvetés, vagy inkább közöny. Körülötte vagy kétszázan – ki lelkesen, ki még lelkesebben lendíti karját a Hitlergrußra.⁷⁰ Géraldine Schwarz írja, hogy szülővárosában, Mannheimban a közel kilencezer igazolási eljárás alá vont németből mindösszesen százhuszonkettőről állapították meg, hogy „teljességgel tiszta.”⁷¹

A deviánsok másik csoportját a perbe fogott SS-személyzet alkotta, de a per kezdetekor, mielőtt még a borzalmakról a hallgatóság a tanúktól közvetlenül tudomást szerzett, a vádlottak még csak *jelöltek* voltak. A németek többsége támogatta a zsidók jogfosztását, mert haszna volt belőle, és üdvözölte kiűzésüket is. De maguk a náci vezetők is érezték, hogy a népirtás méretei és módja nem találkozna a lakosság rokonszenvével. Himmler egyértelművé tette ezt hírhedt beszédében, amikor 1943 októberében az SS irányítóit és a körzetvezetőket Poznańban beavatta az Endlösung tervébe: „A zsidó népet teljesen ki kell irtani, és erre csak ti vagytok képesek – mondta –, „mert a többi nyolc-

vanmillió derék németnek mindnek megvan a maga tisztességes, remek zsidója. Ezt magunk között ki kell mondani, de ennek ellenére a nyilvánosság előtt erről sohasem fogunk beszélni. Ez történelmünk soha meg nem említett, és soha meg nem említendő dicső fejezete.”⁷² Ennek megfelelően a megsemmisítő táborok létét titokban tartották,⁷³ a zsidók tömegeit zömében a németektől messze, a külvilágtól elzárt lengyelországi lágerekben gyilkolták le.⁷⁴ Himmler jól sejtette, hogy a népirtás hírére ellen-szenvvel fogadná a lakosság, a lágerek hóhéraival együtt. Mert amíg a többi zsidóellenes intézkedésnek „volt némi értelme”, addig Auschwitz maga volt a „bevezetett értelmetlenség”. A gázkamrák senkinek nem hajtottak hasznot, a népirtás demoralizálta a hadsereget.⁷⁵ Azt csak a léger személyzete gondolta vagy szerette volna elhithetni magával, hogy ők ugyanúgy hősi harcot vívnak az ezeréves birodalomért, mint mások a keleti fronton. Ha más nem, hát a per meggyőzte a közönséget, hogy a válllap, a rangjelzés, a katonai kifejezések, a hangsúlyozottan peckes tartás mind-mind csak máz volt. Az auschwitzi Waffen-SS nem katonai elitalakulat volt, ahogy a vádlottak szerették volna elhithetni. Nem, tagjai csak játszották a katonásdit, és közben csak ócska és gyáva gyilkosok voltak.⁷⁶

Mert a frankfurti per azt is feltárta, hogy – szemben a vádlottak állításával – az SS-legénység, a tábor személyzete nem kockáztatta életét, szabadságát vagy testi épségét, ha nem volt hajlandó a zsidók szervezett legyilkolásában részt venni. A náci bűntettek felderítésére felállított ludwigsburgi központi hivatal (Zentrale Stelle) kiterjedt vizsgálata során egyetlen olyan esetet sem talált, ahol bárkit is kivégeztek, koncentrációs táborba küldtek vagy SS-bíróság elé állítottak volna, mert nem akart tovább részt venni a mézárásokban, és áthelyezését kérte.⁷⁷ De az is kiderült, hogy hivatalosan tilos volt a kínzás és a gyilkolás. Vogel ügyész felidézte Himmler felhívását: „külön parancs híján tilos a foglyok bántalmazása és likvidálása”.⁷⁸ Ezt erősítette meg az egykori SS-tanú: „hivatalosan még csak kezet sem emelhattünk a foglyokra”. Himmler utasítását konkretizálták a további parancsok: „a foglyokkal úgy kell bánni, hogy munkaképességüket megőrizzék; a betegeket időben mentesíteni kell; kerülni kell a foglyok felesleges igénybevételét szabadidejükben, és tartózkodni kell egzeciroztatatásuktól”.⁷⁹ A vádlottak között voltak, akik nem tartották magukat az utasításokhoz: a tervszerű, előírt menetrend szerinti népirtáson túl saját kedvtelésükre gyilkoltak. Szembeszegültek a paranccsal, „amely tiltotta az ölést, természetesen az elgázosítást kivéve”.⁸⁰ Nos, ők voltak a deviánsok. Frank-

furtban az igazságszolgáltatás teljesítette feladatát: felfedte az anomáliát, amely gyengítette a „kollektív hiteket”, borzolta a „kollektív érzéseket”, és azonosította „hordozóit”. Ezek voltak a „főbűnösök”, akik „túl heves eltérést mutattak a kollektív típustól”.⁸¹ Olyannyira, hogy még a náci rezsim is üldözte őket. Nem eltökélten, de tudunk ilyenről: Arendt említ néhány ilyen esetet, köztük az auschwitzi tábor politikai részlege vezetőjének ügyét, akit az SS bírósága felelősségre vont, mert önkényesen válogatott ki kétezer foglyot kivégzésre.⁸²

VI.

A vádlottak közül egyeseket *tettesként* ítélte el a bíróság: először is a szadistákat, az örülteket – félörülteket, akik „terven felül” (is) gyilkoltak, nem csak parancsra. Ők voltak kisebbségben, a vádlottak többsége „pusztán” parancsra ölt. Az utóbbiak közül mindössze három vádlottat ítéltek el *tettesként*, mert a bíróság csak náluk látta kétséget kizáró módon bizonyítottnak, hogy meggyőződéses nemzeti szocialistaként magukévá tették a náci államvezetés népiért politikáját. Rekonstruálva a történések-kori „kollektív tudatot”, ők is a deviánsok közé tartoztak, ha elfogadjuk a közvélekedést, hogy a németek túlnyomó többsége nem volt fanatikus náci. Nem gondolták Himmlerrel, hogy a zsidó népet ki kell irtani, a csecsemőket is, „mert nem hagyhatják gyerekeikre és unokáikra a terhet, hogy nekik kelljen megharcolniuk a zsidók bosszúra éhes utódaival”.⁸³ A két tettesi csoport (a saját kezdeményezésre gyilkolók és a rasszista örülettől hajtottak) mellett azok sem mentesülhettek, akik „pusztán” a terv keretein belül gyilkoltak, de nem abból a meggyőződésből, hogy a zsidó népet ki kell irtani. Őket gyilkosságban való bűnszegély miatt ítélték el. A józan ésszel nehezen felfogható minősítés a korábbi német joggyakorlatra, illetve az annak alapjául szolgáló, ún. szubjektív tettesi elméletre vezethető vissza.⁸⁴ Ennek lényege, hogy a tettet kivitelező „csak” bűnszegédként felel, ha azt nem „sajátjaként” hajtotta végre, hanem valaki más „tettesi akarátát” (*Täterwille*) valósította meg. A Reichsgericht egy csecsemő-gyilkosság ügyben fogalmazta meg, hogy a tettesség és az enyhébben megítélendő bűnszegély elválasztása az elkövető szubjektív érzése alapján történik, és nem aszerint, hogy a „törvényi tényállást” közvetlenül ki valósította meg. A Reichsgericht bűnszegélyben ítélte el azt a nőt, aki húga házasságon kívül született csecsemőjét a fürdővízben fojtotta meg. A bíróság szerint a nő valójában húga akarátát hajtotta végre, azaz csak segédkezett neki.

Esther Velde-Posters: Fritz Bauer, 2013
akril, vászon, 80 × 100 cm

Azt ugyanis, hogy a fizikai cselekvés „saját” vagy „idegen” tett, és ennek megfelelően ki a tettes, és ki a bűnszegéd, elsősorban aszerint kell eldönteni, hogy ki milyen mértékben volt érdekelt az eredményben, azaz a csecsemő halálának bekövetkeztében. A konkrét esetben az anya volt a tettes, mert az ő érdekében állt a gyermek halála. Ha ugyanis kitudódna volna a család és a környezet megvetése – érvelt a bíróság.⁸⁵ Az eset – ahogy látjuk –, körülményeit tekintve semmi közöset nem mutat az államilag elrendelt, szervezett gyilkolással. Egy későbbi ítéletben viszont már megjelenik a háttérben a „hatalmi apparátus”. 1962-ben került sor a némi zsarolással beszerzett Stachinky ügynök perére, aki a KGB megbízásából végzett két neves ukrán emigránssal, majd ezt követően átadta magát a nyugatnémet hatóságoknak. A szövetségi legfelső bíróság itt is a szubjektív tettes-elmélet alapján *bűnszegélyt* állapított meg.⁸⁶ Mert a tettes a félelmetes KGB volt, a szervezet szándéka gyakorolta a hatalmat a tett felett (*Der Wille zur Tatherrschaft*). A tettesség és bűnszegély elhatárolásánál a tethez fűződő belső viszony a mérvadó, Stachinsky pedig a gyilkosságokat nem sajátjaként követte el, „csak eszköz volt egy »idegen tethez«, ezért »csak« bűnszegéd”. Bár a magányos és lelkifurdalások által gyötört Stachinsky viszonya a tethez nyilván más volt, mint a „hullák iparszerű előállításában” fegyvelmezett együttműködő harmadik birodalombeli gyilkosoké, a legfelső bíróság

A hajógyári munkás, aki egyedülként nem emeli karját a „Hitlergruß”-ra

mégis egy tekintet alá vette Stachinsky tettét és a náci népiertást, mégpedig azon az alapon, hogy mindkét esetben államilag elrendelt büntettekéről van szó, amelyek háttérben ott van a „rendkívüli hatalom”. A Bundesgerichtshof útmutatást is adott az alsóbb bíróságoknak, hogy milyen szempontok alapján válasszák el a tettességet a bűnsegélytől. Az állam parancsa nem old fel a büntetőjogi felelősség alól – mondta ki a bíróság. De különbséget kell tenni az elkövetők között a tetthez való viszonyuk eltérése alapján, még ha az, amit cselekedtek, „kívülről” azonosnak is tűnik. Tettesként felel, és nem számíthat enyhébb elbírálásra, aki az idegen, bűnös célokat magáévá teszi, úgy hogy ezek saját meggyőződésévé és cselekvése alapjává lesznek. Ezzel szemben bűnsegédként kisebb a felelőssége azoknak, akik erőtlennek bizonyultak a tömegpropagandával szemben, akik emberi gyengeségből hajtották végre a parancsokat, mert hiányzott a bátorságuk az ellenálláshoz vagy az értelmi képességük ahhoz, hogy kitérjenek a parancsok elől. Ez még akkor is így van – folytatja a Bundesgerichtshof –, ha lelkiismeretüket politikai jelszavakkal átmenetileg csitították is, és igyekeztek önmaguk előtt is igazolást nyerni.⁸⁷

A frankfurti bíróság ehhez tartotta magát: azonosította azokat, akiket a közmegegyezés deviánsként bélyegez: az örülteket. Ők tehát a jog szerinti tettesek, akik vagy szadistaként, szexuális aberráltságuknál fogva tébolyultak, vagy mert magukévá tették a tébolyult eszmét. A bíróságnak retrospektíve kellett megállapítania, hogy kik sértették leginkább a „kollektív hiteket és érzéseket”, de a büntetés a mindenkor jelennek (és a jövőnek) szól. A jog a múltat nem módosíthatja, „csak a jelen és a jövőbeli életünket alakíthatja, azt hozhatja rendbe.”⁸⁸ A

frankfurti ítélet teljesítette a büntetőjog funkcióját”: szorosabbra fonta az 1960-as évek német populációját egybekapcsoló köteleket, erősítette „a társadalmi szolidaritást”,⁸⁹ mert azonosította és kítaszította a deviánsokat. Azzal pedig, hogy még a lágerben gyilkolók nagy részét is csak bűnsegédnek minősítette, mert pusztán „megtévesztett eszközei” voltak az ördögi hatalomnak (ezek hamarosan szabadultak is a börtönből), megnyugtatta a sok százezer „íróasztal-tettes” lelkiismeretét (köztük Hofmeyer bírót is), akik a helyszíntől távol vettek részt a szervezett népiertásban. És persze felmentette a sokmillió társutast, akik pusztán „nem akarták lekésni a történelem vonatát”.⁹⁰ A büntetőjog teljesítette szolgáló szerepét: segítette a múltat oly módon megrajzolni, hogy az sikeresen integrálható legyen az egyéni és kollektív biográfiába.⁹¹

JEGYZETEK

- ¹ Mikor Remarque *Szikrányi élet* című regénye végre megjelent az NSZK-ban, a sajtóban voltak, akik úgy értékelték, hogy „egy olyan, aki nem volt ott, ír azok számára, akik nem voltak ott”. Ben Ephraim – maga is egykori fogoly – viszont úgy vélte: Remarque éppen azért tudta valósan érzékeltetni a koncentrációs táborok világát, mert nem volt ott, és a hiteles leíráshoz kell a távolság. „A mi perspektívánkat, azokét, akik »bent voltunk« – ezt igazolják az eddig megjelent beszámolók a táborokról – még torzítja a személyes élmény.” – Tilman WESTPHALEN, *Die Würde des Menschen ist unantastbar*. Utószó Erich Maria Remarque *Der Funke Leben* (Köln, Kiepenhauer & Witsch, 2000) című könyvéhez: 394–395.
- ² Ekkehard Rüger, *Holocaust Gedenktag: „Nur wenn wir Worte finden, ist unser Gedenken nicht nutzlos”*, https://www.wz.de/nrw/besuch-in-auschwitz-nur-wenn-wir-worte-finden-ist-gedenken-nicht-nutzlos_aid-35904045 (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ³ Hermann LANGBEIN, *People in Auschwitz*, Chapel Hill & London, The University of North Carolina Press, 2004, 3.
- ⁴ Stefan BERKHOLZ, „Unsere Sprache hat keine Worte” – Ernst Klees *Lexikon zu Auschwitz*, <https://www.tagesspiegel.de/kultur/unsere-sprache-hat-keine-worte-ernst-klees-lexikon-zu-auschwitz/9364080.html> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁵ Carl AMERY, *Hitler als Vorläufer: Auschwitz – der Beginn des 21. Jahrhunderts*, München, Luchterhand, 1998, 9–10.
- ⁶ Jörg FRIEDRICH, *Vorwort = Das Urteil von Nürnberg 1946*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1996, 4.
- ⁷ A kontextus vizsgálatát ma már a nemzetközi „tételes jog” írja elő a bíróság számára: az állandó nemzetközi bíróság (ICC) alapokmánya (1998) például az emberiség elleni bűntettek körébe azokat a rémtetteket sorolja, amelyeket „a polgári lakosság ellen intézett széleskörű és szisztematikus támadás részeként [kiemelés tőlem – B. K.] követnek el. (7. cikk 1.) A 8. cikk szerint a Statútum al-

kalmazása szempontjából háborús bűntettek különösen azok, amelyeket valamely terv vagy politikai irányzat (*policy*) keretében, illetve folyományaként követnek el, vagy ha azok illeszkednek a széles körben elkövetett bűntettek sorába. A Statútum idézett 7. és 8. cikkei joghatósági szabályok, de az emberiség elleni és háborús bűntettek lényegét ragadják meg. A fegyveres konfliktus idején elkövetett emberölés azzal lesz emberiség elleni bűntett, hogy azt a polgári lakosság ellen irányuló széles kiterjedésű, szisztematikus támadás keretében, illetve állami politika részeként követik el. Ahhoz pedig, hogy egy *nem nemzetközi* fegyveres konfliktus „kiváltsa” a nemzetközi humanitárius jog alkalmazását, és ezzel egy gyilkossági cselekmény emberiség elleni bűntettként legyen értékelhető, a kormányellenes fegyveres erőknél bizonyos szervezethez és hatalommal kell bírniuk, amelyek következtében az ország egy bizonyos területe felett ellenőrzést gyakorolnak, és folyamatos, összehangolt harci tevékenységet fejtenek ki. Ld. A háború áldozatainak védelmére vonatkozó 1977. évi II. Kiegészítő Jegyzőkönyv (kihirdette az 1989. évi 20. sz. törvényerejű rendelet) 1. cikk 1. pontját. Ld. még az Emberi Jogok Európai Bíróságának a Korbely-ügyben hozott ítéletét, amely arról is tanúskodik, hogy a magyar legfőbb fórumok (Legfelsőbb Bíróság, Alkotmánybíróság) bírái mennyire tájékozatlanok voltak a nemzetközi humanitárius jog szabályait illetően. (Korbely v. Hungary: Grand Chamber judgment of 19 September 2008, par. 72–87.)

⁸ Damaska a sértettek részvételével összefüggésben állapítja meg, hogy „az áldozatok rettenetes élményeiről szóló narratívák sorozata” (ami a kontextus bemutatására is hivatott) könnyen arra indítja a bírakat, hogy „a vádlottnak nagyobb szerepet tulajdonítsanak, mint amit az atrocitásokban ténylegesen játszott”. – Mirjan DAMASKA, *What is the Point of International Criminal Justice?*, Chicago–Kent Law Review, 2008, 334.

⁹ Az eredeti szándék az volt, hogy a „szövetkezés” bűntetével a német, osztrák és csehszlovák állampolgárok sérelmére elkövetett rémtettek miatt felelősségre lehessen vonni a náci elkövetőket. Azzal, hogy a *conspiracy* végül a támadó háborúra vonatkoztatva jelent meg a kartában, ez lehetetlenné vált, mert a háború indítására való összekövés keretébe ezek a bűntettek nem illeszkedtek. Anette WEINKE, *Die Nürnberger Prozesse*, München, Verlag C. H. Beck, 2006, 23.

¹⁰ Hannah Arendt írja, hogy „a törvényszék szerint a béke elleni bűncselekmény a nemzetközi bűntettek közül a legsúlyosabb (*supreme international crime*), amennyiben magában foglalja a felhalmozódott összes szörnyűséget.” – Hannah ARENDT, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York, Penguin, 1994, 255.

¹¹ FRIEDRICH, 1996, 8.

¹² Michal SHAKED, *The Unknown Eichmann Trial: The Story of the Judge*, Holocaust and Genocide Studies 29, No. 1 (Spring, 2015), 14.

¹³ Deborah E. LIPSTADT, *The Eichmann Trial*, New York, Schocken Books, 2011, 52–53.

¹⁴ Attorney General v. Adolf Eichmann 40/61, az ítélet 1–3. pontjai. Arendt a perről szóló tudósításában érzékelteti fenntartásait Hausner felfogásával szemben, utalva arra, a büntetőperben a vádló feladata az, hogy a vádlott ter-

A Gallus Ház napjainkban

hére rótt cselekményeket bizonyítsa, nem pedig az, hogy egy korszakról képet fessen. Ld. ARENDT, 1994, 225. Könyve német nyelvű kiadásának előszavában azt írja, hogy „a büntetőper középpontjában a vádlott személye áll, az ő egyéni története. Minden, ami ezen kívül van, így a zsidó nép története a szétszórtságban, az antiszemitizmus, a német és többi nemzet viselkedése vagy a kor, valamint a Harmadik Birodalom uralmi apparátusának ideológiája, a perben csak háttérként, pusztán olyan körülményekként kaphatnak szerepet, amelyek között a vádlott cselekményeit elkövette. Amivel a vádlott nem került érintkezésbe, azt a perben figyelmen kívül kell hagyni.” – Hannah ARENDT, *Eichmann in Jerusalem: Ein Bericht von der Banalität des Bösen*, München, Piper, 2011, 54–55.

¹⁵ *Mire való az Auschwitz-per?* című rövidke cikkében Bauer, a többes szám első személyt tudatosan használva, azt írta: „Törvényt kell ülnünk magunk felett. [...] A vak engedelmisséget, a kényelmes alkalmazkodást a jogtalansághoz végleg száműzni kell, mert létezik az engedetlenség erénye. A perből mindenkinek le kell vonnia a tanulságot, hogy nincs vallás, nincs világnézet, nemzet vagy faj, amelynek joga lenne [...] az embereket felsőbb- és alsóbbrendűek csoportjába sorolni. A náci perek arra hivatottak, hogy kifejezzék az új nemzedék elkötelezettségét minden ember értékének és méltóságának tisztelete mellett.” – Fritz BAUER, *Warum Auschwitz Prozess?* = Uő., *Kleine Schriften (1921–1969)*, Hg. von Lena FOLJANTY, David JOHST, Frankfurt – New York, Campus, 2018, e-book, 1647–1648.

¹⁶ A nemzetközi vásártér dísztermének bérbe vételéről nem sikerült megállapodni, ezért kezdődött a tárgyalás a frankfurti városháza gyűléstermében, majd folytatódott a felújított Gallus-ház (*Bürgerhaus Gallus*) színháztermében, amely a nagyszabású kommunális rendezvények helyszínéül szolgált. – Ronen STEINKE, *Fritz Bauer oder Auschwitz vor Gericht*, München–Berlin, Piper, 2004, 195. Színpadiaságában, ami a körítést illeti, a frankfurti per egyébként hasonlított a jeruzsálemire. Abban is, hogy a bírák itt is, ott is kerültek minden teatralitást. Az Eichmann-perre ld. ARENDT, 1994, 4.

¹⁷ STEINKE, 2004, 194.

¹⁸ Steinke tizenkét németországi „párhuzamos” ősbemutatót említ (195.). A német színházak egy része a felolvasás mellett döntött, akárcsak a Peter Brook irányította Royal

- Shakespeare Company Londonban. Vö. Peter WEISS, *Die Ermittlung*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2016, 265. (Marita MEYER kommentárja)
- ¹⁹ Rebecca WITTMANN, *Beyond Justice: The Auschwitz Trial*, Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London, 2005, 210–211.
- ²⁰ WITTMANN, 2005, 210.
- ²¹ Az 1950. évi 64. törvény 1. b. pontjában írt büntett megállapításának feltétele, hogy azt a zsidó nép egészben vagy részben történő kiirtásának célzatával kövessék el. Eichmann bűnösségét ezen felül emberiség és háborús büntettség is megállapította a bíróság. Ld. District Court of Jerusalem, Judgment 40/61.
- ²² ARENDT, 1994, 254.
- ²³ STEINKE, 2004, 155.
- ²⁴ WITTMANN, 2005, 211.
- ²⁵ A Kasztner-ügy politikai háttéréről és implikációjáról ld.: Marouf HASIAN Jr., *Collective amnesia: The Rudolph Kasztner trial and holocaust consciousness in Israel, 1948–1955*, Southern Journal of Communication, 69:2 (2004), 136–156.
- ²⁶ Landau kinevezésének előzményeire és okaira ld.: SHAKED, 2015, 3–7.
- ²⁷ Criminal Appeal 77/64, Hirsch Barenblat v. Attorney General. The Supreme Court sitting as a Court of Criminal Appeal [May 22, 1964].
- ²⁸ ARENDT, 1994, 116–120.
- ²⁹ Landau az ítéletben sem tett említést Kasztneréről és a magyar zsidó vezetéséről. SHAKED, 2015, 5.
- ³⁰ SHAKED, 2015, 14.
- ³¹ Devin O. PENDAS, *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1965–1965: Genocide, History, and the Limits of the Law*, New York, Cambridge University Press, 2006, 86.
- ³² Hannah ARENDT, *Der Auschwitzprozess in Frankfurt am Main (1965–1965): Einleitung zu Bernd Naumanns Buch = Uő., Wir Juden: Schriften 1952 bis 1966*, Hg. Marie Luise Knott, Ursula Lodz, Piper, München, 2019, 365.
- ³³ Werner RENZ, *Auschwitz vor Gericht: Fritz Bauers Vermächtnis und seine Missachtung*, Hamburg, Europäische Verlaganstalt, 2018, 37.
- ³⁴ Ormond, a mellékvádlok képviselőinek egyike „mintaszerű, megfontolt és szuverén tárgyalásvezetéséről” szól. (ORMOND, 2015, 314.) Hannah Arendt is azt írja, hogy a tárgyalás Hans Hofmeyer értő és nyugodt irányítása mellett folyt. (ARENDT, 2003, 231.)
- ³⁵ https://www.focus.de/wissen/mensch/geschichte/nationalsozialismus/vorsitzender-im-auschwitzprozess-forscher-enthuellt-vorzeige-richter-liess-in-der-nazizeit-jugendliche-unfruchtbar-machen_id_10591605.html (utolsó letöltés: 2021. április 11.) Hofmeyer megítélésére ld. Révész Sándor írását https://hvg.hu/360/20210130_Revesz_Sandor_ProEn_es_KontraEn (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ³⁶ A tábor szerkezetének teljes bemutatása nem sikerülhetett, mert csak azokat lehetett vád alá helyezni, akikkel szemben az ügyészség elegendő meggyőző bizonyítékot tudott beszerezni. Így állt elő az a helyzet, hogy a politikai részlegből – láger gestapóként is jelölték – négy fő is szerepelt a vádlottak között, míg voltak szekciók, amelyek egyáltalán nem voltak képviselve. A lengyel túlélők tiltakoztak az ellen, hogy az SS-személyzet mellett a ká-
pókkal szemben is vádat emeljenek. Közülük végül egyedül Emil Bednarek blokkfelelős – ő politikai internálként került Auschwitzba – került fel a vádlottak listájára. (RENZ, 2018, 35.)
- ³⁷ Werner RENZ, *Fritz Bauer und das Versagen der Justiz: Nazi-Prozesse und ihre „Tragödie“*, Hamburg, CEP Europäische Verlaganstalt, 2015, 55.
- ³⁸ Ez annyiban pontosításra szorul, hogy éppen a náci időben, 1941-ben módosították a gyilkosságra vonatkozó rendelkezést a nemzeti szocialista jogfelfogás szellemében: nem a cselekményt fogalmazták meg, hanem körülírták, hogy ki a gyilkos (Mörder ist...), azt sugallva, hogy létezik a gyilkos mint embertípus. Azóta többször szóba került a gyilkosság újrafogalmazása, de egyelőre maradt a náci időre visszanyúló definíció. Ld. például <https://www.fau.de/2015/06/news/nachgefragt/moerder-ist-wer-eine-diskussion-zur-reform-der-toetungsdelikte/> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ³⁹ Émile DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról*, Budapest, Osiris, 2001, 94.
- ⁴⁰ Tilman Wesphalen idézi az emigráns Gräfenheim szavait a Remarque hagyatékában feltalált és 1971-ben kiadott *Schatten im Paradies* című regényéből. (Magyar nyelvű kiadásának címe: *A paradicsomban is ott a pokol.*) WESTPHALEN, 2000, 383.
- ⁴¹ Detlef KRAUSS, *Gift im Strafrecht* (Abschiedsvorlesung, 16. Februar 1999. Reihe „Öffentliche Vorlesungen“ Heft 97. Hans Meyer, Präsident der Humboldt), Universität zu Berlin, 1999, 23.
- ⁴² A pártot 1952-ben az alkotmánybíróság döntésével betiltják.
- ⁴³ *Der letzte Todeskandidat*. ZEIT-Geschichte, Nr 6/2020. *Die Nürnberger Prozesse. Schlussstrich oder Strafverfolgung? Der Kampf um die Aufarbeitung der NS-Vergangenheit*, 3.
- ⁴⁴ WESTPHALEN, 2000, 387.
- ⁴⁵ WESTPHALEN, 2000, 389.
- ⁴⁶ WESTPHALEN, 392.
- ⁴⁷ <https://www.demokratiegeschichten.de/ein-ungleiches-geschwisterpaar-elfriede-scholz-und-erich-maria-remarque/> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁴⁸ Henry ORMOND, *Plädoyer im Auschwitz Prozess vom 24. Mai 1965* = Katharina RAUSCHENBERGER, Werner RENZ (Unter Mitarbeit von Steven SCHINDLER), *Henry Ormond-Anwalt der Opfer. Plädoyers in NS-Prozessen*, Frankfurt – New York Campus Verlag, 2015, 316–317.
- ⁴⁹ A *Nebenkläger* megjelölésére a mellékvádlok kifejezést használom, követve a Bernd Naumann *Az Auschwitz-per* című munkájának magyar nyelvű kiadásában (Budapest, Kossuth, 1966) szereplő terminust.
- ⁵⁰ ORMOND, 2015, 323.
- ⁵¹ ARENDT, 2019, 356.
- ⁵² ORMOND, 2015, 251.; Ld. még: ARENDT, 2003, 229.
- ⁵³ A Németország 1937-es határain és Ausztrián kívül születettek voltak a külhoni vagy a náci terminológia szerint a „népi németek” (*Volksdeutsche*). Hitler, mint Ausztriában született, nem számított *Volksdeutschnak*.
- ⁵⁴ A vádlottak demográfiai és szociológiai jellemzőire ld.: ORMOND, 2015, 246–249.
- ⁵⁵ Hannah ARENDT, *Auschwitz on Trial = Responsibility and Judgment*, Edited and with an introduction by Jerome KOHN, New York, Schocke Books, 2003, 239.

- ⁵⁶ Az eljárás befejezésekor már csak az a két vádlott volt szabadlábon, akiket a bíróság egyébként felmentett. Ld.: RENZ, 2018, 96–99.
- ⁵⁷ ARENDT, 2003, 236–237.
- ⁵⁸ Baeren kívül egyedül az SS-gyógyosztár vezetője, Mengele munkatársa, Victor Capesius volt főtiszt a vádlottak közül. Ld.: Renz, 2018, 31.
- ⁵⁹ A magyarországi deportálások tanúi a Krumej–Hunsche-ügyben léptek fel. Ezzel magyarázható, hogy a nagy „Auschwitz-perben” – noha az eljárás kiterjedt a trianoni határon belüli területről deportált zsidók szelekciójára (ld. RENZ, 2015, 71.) és a táborparancsnok Richard Baer elleni vádirat kiemelte szerepét a magyarországi zsidók meggyilkolásában (ld. RENZ, 2015, 66. és 71.) – az innen elhurcolt túlélők nem szerepeltek.
- ⁶⁰ ARENDT, 2019, 366.
- ⁶¹ DURKHEIM, 2001, 120.
- ⁶² WESTPHALEN, 2000, 383.
- ⁶³ <https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Frank-Walter-Steinmeier/Reden/2018/07/180701-Fritz-Bauer-50-Todestag.html?nn=9042428> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁶⁴ *Gespräch mit Jürgen Falter*, Geführt von Christian STAAS, Die Zeit, No. 27. (25. Juni 2020), 15.
- ⁶⁵ Az alkalmazandó jog megállapítása nem minden esetben egyszerű. A magyar Btk. és sok más ország büntetőjoga szerint az elkövetéskori joggal szemben az elbíráláskor érvényes alkalmazandó, ha az összehatásaiban kedvezőbb az elkövetőre. Ilyenkor esetenként nehéz annak eldöntése, hogy *összehasonlításban* melyik törvény eredményez kedvezőbb helyzetet. Még nehezebb a bíró dolga, ha a büntethetőség a nemzetközi jogon alapul. A fluid joganyagból – szerződéses, nemzetközi szokásjog, az államok által követett gyakorlat – kell megállapítania, hogy évtizedekkel korábban mi volt az elkövetéskor a kötelező jog.
- ⁶⁶ <https://www.zeit.de/hamburg/2020-07/hamburg-stutthof-prozess-urteil-kz-wachmann-jugendstrafe-bewahrung-nationalsozialismus/komplettansicht> (utolsó letöltés: 2021. április 11.) A schleswig-holsteini ügyészség 2021-ben emelt vádat a Gdańsk közelében működött stutthofi (mai nevén Sztutowo) tábor parancsnokának titkárnője ellen, aki ebbéli minőségében tízezer fogoly legyilkolásához nyújtott segítséget. Az asszony 18 és 20 éves kora között teljesített szolgálatot a táborban, a német jog szerint ezért az elkövetéskor fiatal felnőttnek minősült. Az ügyében így – akárcsak a tizenhét év alattiakéban – a fiatalokúak bírósága ítélik és a büntetést a fiatalokúakra vonatkozó szabályok szerint köteles kiszabni. <https://www.ndr.de/nachrichten/schleswig-holstein/Staatsanwaltschaft-Itzehoe-klagt-ehemalige-KZ-Sekretarin-an,konzentrationslager110.html> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁶⁷ Des personnes „qui marchent avec le courant.” – Géraldine SCHWARZ, LES AMNÉSIEQUES, Paris, Flammarion, 2019 (Libres Champs), 7.
- ⁶⁸ A „kivonulás” erkölcsi megítélésére és a náci vádlottak védekezésére, hogy morálisan felettek állnak azoknak, akik magánszférájukba visszavonultak, mert ők legalább választottak, és tehettek valamit azért, hogy ne történjenek még szörnyűbb dolgok. Ld.: Hanna ARENDT, *Personal Responsibility under Dictatorship = Responsibility and Judgment*, New York, Schocken Books, 2003, 34–37.
- ⁶⁹ „Ha mindnyájan is – én nem. Ezt a Máté evangéliumából való mondatot jegyeztette meg velünk apám – írja Joachim Fest a náciakat elutasító családja történetét megörökítő, magával ragadó könyvében. – Joachim FEST, *Ich nicht: Erinnerungen an eine Kindheit und Jugend*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 2008, 75.
- ⁷⁰ <https://blog.sz-photo.de/aktuelles/sz-photo-ikonen-verweigerung-des-hitlergrusses-1936/> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁷¹ SCHWARZ, 2019, 14.
- ⁷² A beszéd e részlete meghallgatható https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Audio_files_of_Heinrich_Himmler (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁷³ Arendt szerint nem volt teljesen alaptalan a főképp alacsonyabb rangú örök félelme – erről számolt be az egyik vádlott –, hogy a titok megőrzése végett ők maguk is a gázkamrában végzik majd: ARENDT, 2003, 243.
- ⁷⁴ SCHWARZ, 2019, 9.
- ⁷⁵ Hannah ARENDT, *Die vollendete Sinnlosigkeit = Nach Auschwitz: Essays und Kommentare I.*, Hrsg. Eike GEISEL und Klaus BITTERMANN, Berlin, Edition Tiamat, Verlag Bittermann, 1989.
- ⁷⁶ ORMOND, 2015, 267–268.
- ⁷⁷ ORMOND, 2015, 271.
- ⁷⁸ ARENDT, 2003, 248.
- ⁷⁹ ORMOND, 2015, 152.
- ⁸⁰ ARENDT, 2003, 248.
- ⁸¹ DURKHEIM, 2001, 118.
- ⁸² ARENDT, 2003, 248.
- ⁸³ Himmler 1944. május 5-én tartott beszéde. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:1944_Himmler%27s_Posen_Speeches_excerpt_III.ogg (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁸⁴ A tettesség körüli német irodalmi vitára ld.: PENDAS, 2006, 61–71.
- ⁸⁵ RG, Urteil vom 19.02.1940 – 3 D 69/40.
- ⁸⁶ A szövetségi bíróság álláspontja szerint a tettesség materiális-objektív elmélete a „valóságos, külső történést” vizsgálja, és a közreműködők közötti, a külvilágban megjelenő „erő-eloszlást” veszi alapul. Ez az elmélet megfelelően ragadja meg a kriminológiában ismert erőket, amelyek büntetetre ösztönöznek olyan viszonyok között, ahol az erkölcsi nézeteket illetően egyetértés van, és a politikai-állami viszonyok többé-kevésbé stabilak. De a náci rezsimben az állami parancsokat végrehajtókat nem ezek, a kriminológiában ismert tényezők ösztönzik a büntetett elkövetésére. E tényezők forrása nem a parancs címzettje, hanem az államhatalom hordozói; a végrehajtók nem a kriminológiában ismert erők hatására követik el a büntetett. Erre csak a szubjektív tettes-elmélet van figyelemmel. BGH Urteil vom 19. 10. 1962-9StE 4/62.
- ⁸⁷ Uo.
- ⁸⁸ Berthard SCHLINK, *Die Bewältigung der Vergangenheit durch Recht = Vergangenheitsschuld und gegenwärtiges Recht*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2002, 90.
- ⁸⁹ DURKHEIM, 2001, 120–121.
- ⁹⁰ <https://tell-review.de/hannah-arendt-die-linke-konservative/> (utolsó letöltés: 2021. április 11.)
- ⁹¹ SCHLINK, 2002, 93.